

Kiezen voor vrijheid? (2)

Van Jacques de Kadt naar Wouter Bos

Op weg naar een nieuw sociaal-liberalisme

DICK PELS

Wat wil Wouter? Wat moet hij willen? Op het decembercongres van de PvdA in Groningen wilde Wouter in elk geval socialer zijn dan het CDA, liberaler dan de VVD, en democratischer dan D66. Dat was wat veel ineens, en duidelijke contouren kreeg dit driedubbele voornemen op dat moment nog niet. Degenen die de PvdA-leider ideologische bleekheid en een te afstandelijke procesmanagers-mentaliteit voor de voeten hadden geworpen, zagen dan ook geen reden om hun kritiek te staken. Velen binnen en buiten zijn partij vonden dat Bos teveel wilde opereren vanuit een ideologische nulsituatie, en onvoldoende vertrouwd leek te zijn met de ideologische tradities van de sociaal-democratie.

Bos verdedigde zich aanvankelijk met het standpunt dat mooie woorden en grote politieke verhalen die je niet kon omzetten in wat mensen om zich heen zagen, 'hooguit een paar intellectuelen' konden boeien. Daarom wilde hij eerst de stijl van politiek bedrijven veranderen en uitgaan van praktische recepten, om daar geleidelijk een nieuw politiek verhaal omheen te bouwen. Die inductieve strategie zou tenslotte moeten uitmonden in een nieuw beginselprogramma. Voorzichtigheid was ook geboden vanwege de spanning en zelfs mogelijke scheuring tussen de klassiek sociaal-democratische en de

meer sociaal-liberale stroming binnen de PvdA. Bos en Koole, zo luidde de suggestie, waren de enigen die de boel nog een beetje bij elkaar konden houden. Bos zelf zag op dit punt geen tegenstelling: 'We moeten veel socialer zijn ten opzichte van de mensen die op onze hulp rekenen en veel liberaler voor mensen die ruimte willen voor eigen initiatief' (*Het Parool*, 7.1.04).

Op 1 mei werd het concept van het nieuwe beginselprogramma gepresenteerd. In de eerste krantencommentaren werd het niet ten onrechte beschreven als een voorzichtige mix van socialisme en liberalisme. Liberalen, aldus de toelichting van Bos, 'bepreiten volop emancipatie, vooruitgang en ontplooiing, maar dat moeten de mensen vooral op eigen kracht bereiken. Wij bieden een steuntje in de rug door herverdeling van inkomen en solidariteit.' PvdA-voorzitter Koole parafraseerde nog eens de woorden van de Britse socioloog Parkin: 'Sociaal-democraten zijn liberalen die het echt menen met gelijke kansen voor iedereen' (*De Volkskrant*, 1.5.04).

CONCEPT-BEGINSELPROGRAMMA

Ondanks die schoorvoetende sociaal-liberale wending stelt het concept-beginselprogramma nogal teleur. Het grossiert in vaagheden, en noch het sociale noch het liberale aspect komen goed uit de verf. Dat iedereen recht heeft op een 'fatsoenlijk bestaan' (volgens Bos de meest radicale

74

Over de auteur Dick Pels is socioloog en freelance publicist

ambitie van dit manifest), dat 'onoverbrugbare' verschillen in status, macht en inkomen onacceptabel zijn, dat 'integratie moet', en dat 'het bestuur van de burgers is': daar kunnen we nog (bijna) alle kanten mee op. Het manifest mist daardoor een 'ziel' of een 'hart' (om Adri Dui-vesteijn te citeren over de nota-Patijn), en dus de bezieling die kan uitgaan van gedurfd geformuleerde en helder profilerende uitgangspunten. Een groot verhaal, een 'nieuw idee van Nederland' ontbreekt. Dat gemis doet zich vooral voelen in de vlakke, clichématige passages over integratie en democratie: nota bene de twee grote uitdagingen waarvoor de Fortuyn-beweging Nederland (en vooral de PvdA) heeft gesteld.

De vonk wil maar niet overspringen. Dat komt ook omdat het concept niet op een expliciete en doordachte manier aansluit bij de tradities en de dilemma's van het sociaal-democratisch denken, en ook hier heldere keuzes ontloopt. In dit opzicht is het stuk nog teveel een nageboorte van het Kokkiaanse 'einde van de ideologie.' Zo wil het manifest de individuele vrijheid en emancipatie bevorderen, met de bijbehorende 'herverdeling van kansen en middelen.' Maar het pleit even hard voor gemeenschapsvorming, sociale cohesie en herstel van de publieke moraal. In de visie van Bos en Koole kan de sociaal-democratie zich dus het beste profileren door het evenwicht te bewaren en het juiste midden te zoeken tussen het individualisme (dat alle voorrang krijgt bij de liberalen) en het gemeenschapsdenken (dat bij de christendemocraten op de eerste plaats komt). Maar het is juist op dit punt dat een scherpere keuze moet worden gemaakt, die ook kan teruggrijpen op een interessante 'herbronning' van het sociaal-democratische gedachtegoed.

Om sociaal te willen zijn dan het CDA, liberaler dan de VVD en democratischer dan D66, moet de PvdA een nieuwe visie ontwikkelen op de driehoeksverhouding tussen socialisme, liberalisme en democratie. Hiervoor is een herbestrating van de Derde Weg nodig waarin zowel de successen als de puinhopen van Paars kritisch zijn verwerkt. Die ambitie vraagt in mijn optiek

om een nieuw liberaal-socialisme of sociaal-liberalisme dat zowel de klassieke sociaal-democratie als het klassieke marktliberalisme definitief achter zich laat. Dit nieuwe perspectief sluit goed aan bij de vrijzinnig-democratische traditie binnen de PvdA en links in het algemeen, en bouwt met name voort op de onorthodoxe variant van het liberaal-socialisme die door Jacques de Kadt vanaf het einde van de jaren dertig van de vorige eeuw werd geformuleerd.

TERWILLE VAN HET INDIVIDUALISME

De Kadts vrijzinnige opvatting van de sociaal-democratie wordt het best samengevat in zijn pregnante formule: 'socialisme terwille van het individualisme.' Het intrigerende is dat hij die positie bereikt door zich af te zetten tegen de drie grote ideologieën en bewegingen die op dat moment streden om de hegemonie: socialisme, liberalisme en fascisme. De Kadt was van mening dat liberalisme en socialisme beide 'oude geloven' waren geworden, die werden uitgedaagd door de politieke en culturele vitaliteit van het fascisme. Maar ze hadden 'niet tevergeefs geleefd', want verlost van hun beperkingen bezaten zij tesamen nagenoeg alle materiaal voor een nieuwe beweging die boven liberalisme, socialisme én fascisme zou kunnen uitstijgen. De Kadt gebruikte met andere woorden de uitdaging van het fascisme om zijn beoogde verzoening tussen socialisme en liberalisme 'op scherp te stellen.' Het is natuurlijk wat kort door de bocht om het historische fascisme zonder meer op één lijn te stellen met het naoorlogse rechtspopulisme van bijvoorbeeld Haider, Le Pen, De Winter of Fortuyn. Maar ook vijftenzestig jaar later kan een nieuw en energiek sociaal-liberalisme alleen tot stand komen wanneer het de uitdaging van het moderne populisme net zo serieus neemt als De Kadt die van het fascisme.

De Kadts nieuwe uitgangspunt is dat alles wordt geladen met de wil tot 'heerschappij van de cultuur.' Eigenlijk staat hij met dit 'cultuur-imperialisme' niet zo ver af van Fortuyn. Ook deze maakte zich immers op voor een 'Verdediging

van het Westen' waarbij de idealen van de Verlichting een fundamentalistische strekking kregen en met 'vitale agressie' moesten worden uitgedragen. De vrijheid van het individu was voor beiden een kernwaarde van de Westerse cultuur. Maar De Kadt vertaalde dit individualisme veel sterker in de richting van het *nonconformisme*: de vrijheid om af te wijken van de norm en je te verzetten tegen groepsdwang, kortom de moed 'om te leven in het raadsel.' Terwijl Fortuyn zich in zijn persoonlijke levenswandel als dandy en buitenbeentje etaleerde, trokken zijn politieke opvattingen naar een vorm van communitarisme waarin het herstel werd beloofd van een sterke waardengemeenschap en een krachtige nationale identiteit. De Kadts non-conformistisch individualisme was daarentegen juist gekant tegen alle gemeenschapsdenken en elke verering van een collectieve identiteit, met inbegrip van die van de natie en haar erfgoed.

Zoals hij in 1939 in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* schreef: 'Het kenmerk van elk echt individualisme, van elke sterke persoonlijkheid, is dat het zich niet bekommert om "het raam van de gemeenschap", dat het telkens, en telkens weer, de door de gemeenschap getrokken grenspalen omverwerpt, niet om de gemeenschap te vernietigen, maar om haar groter en ruimer te maken. De gemeenschap moge nog zo groot en nog zo machtig zijn — zonder individualiteiten die haar te eng vinden, die haar waarden betwisten, haar grenzen overschrijden, wordt ze tot een mufte, geesteloze kazerne, tot een ondragelijke gevangenis.'

Individualisme, in de zin van persoonlijkheid en nonconformisme, vormde daarom voor De Kadt het 'kostbaarste element van een dynamische cultuur.' Maar dit individualisme verschilde van het traditionele liberalisme doordat het de maatschappij wilde organiseren en ordenen, zodat deze een vruchtbare ondergrond zou vormen voor de groei van de persoonlijkheid en cultuur: 'Hiermee zijn de grenzen van de socialisatie der maatschappij aangegeven, terwijl tevens de erkenning is uitgesproken dat zonder een grote mate van socialisatie en collectivisme geen groei van het individualisme mogelijk is.'

De Kadts uitgangspunt kan behulpzaam zijn om enkele rode draden te trekken door de geschiedenis van het sociaal-democratisch denken.

BANNING VS. DE KADT

Er is m.i. inderdaad sprake van een doorgaande lijn die voert van de beginseldebatten uit de oprichtingsfase van de PvdA, waarin de ethische en communitaristische opvattingen van Banning stonden tegenover de meer zakelijke en libertaire benadering van De Kadt, tot aan de huidige situatie. Die situatie is als gevolg van het afschudden van de veren door Kok en het pragmatisme van Paars weliswaar veel minder ideologisch gechargeerd, maar laat nog steeds een vage echo van die oude tegenstelling zien. Zoals we zagen was er in de aanloop naar het nieuwe beginselprogramma opnieuw sprake van een spanning tussen een klassiek sociaal-democratische en een sociaal-liberale richting, waarbij bijvoorbeeld Klaas de Vries en andere Kokkianen tot de eerste kunnen worden gerekend, en Bos gemakkelijk met de tweede wordt geïdentificeerd. Zoals er een lijn loopt van Banning naar Wöltgens, Pronk en Kok, zo loopt er een alternatieve lijn van De Kadt via Kalma, Rottenberg, De Beer en Niet Nix in de richting van Bos.

De leiderschapsverkiezing van najaar 2002 ging in die optiek niet uitsluitend over kwesties van stijl en mediapresentatie (jong vs. oud, snel vs. langzaam, open en vrolijk vs. horkerig en stijf), maar had wel degelijk een ideologische inhoud, hoe vaag die inhoudelijke tegenstellingen uiteindelijk ook bleken te zijn. De bleekheid die Bos vaak voor de voeten wordt geworpen heeft dan niet zozeer te maken met het feit dat hij ten onrechte bezig is met de heruitvinding van het sociaal-democratische wiel, maar dat hij uit pragmatische voorzichtigheid niet tussen beide lijnen en stromingen wil kiezen. Als hij dit wél zou doen, zou hij een rijke traditie kunnen aanboren die niet van elders hoeft te worden geïmporteerd, maar die behoort tot het eigen historische gedachtegoed van zijn partij.

Toegegeven, het is een wat genereuze en opti-

mistische constructie, maar zij stoelt wél op enig historisch bronnenmateriaal. Eén van die bronnen is een uitvoerig stuk waarmee Wouter Bos in 1989, het jaar waarin hij (cum laude) afstudeerde in de politicologie en economie aan de Vrije Universiteit, meedong naar de Banningprijs, die in dat jaar voor het eerst door de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers werd uitgelooft. Bos behaalde met dit stuk, dat de titel *Kiezen voor vrijheid* droeg, een eervolle vermelding achter de prijswinnaar, die toevallig dezelfde is als de auteur van dit essay. Mijn eigen inzending, getiteld 'Willem Banning: vóór en tegen', bevatte een historische plaatsing en een kritische herwaardering van het denken van de rode dominee, in een periode dat diens ideologische erfenis na jarenlange linkse verguizing in brede kring weer werd herontdekt en op waarde werd geschat.

DE VERDELING VAN DE VRIJHEID

Het is overdreven om te beweren dat het stuk van de 'jonge' Bos is geschreven in de traditie van Jacques de Kadt, die (anders dan Banning) in de tekst niet met name wordt genoemd. Maar wél wordt duidelijk dat Bos de individualisering en het individualisme als principiële uitgangspunten van de politieke discussie wil nemen. Hij put inspiratie uit de positieve toon waarop in het PvdA-rapport *Schuivende Panelen* (dat in het jaar daarvoor was verschenen) over de individualisering wordt gesproken. Dit haalt de door politieke tegenstanders gekoesterde beeldvorming over 'beklemmende' socialistische gemeenschapsideal en een 'betweterig Vadertje Staat' volgens hem definitief onderuit. Later in het stuk definieert hij individualisering zelfs als het proces waarbij individuen zich 'losmaken van waarden, normen en knellende verbanden die niet de hunne zijn' — een non-conformistisch accent dat een zekere spanning verraadt met het inclusieve consensus- en gemeenschapsdenken dat zo kenmerkend was voor Banning.

Bos' theoretische inzet is het klassieke debat over vrijheid versus gelijkheid, en het risico dat

individualisering zou kunnen leiden tot versnippering van de gemeenschap en ondermijning van waarden zoals plichtsbefef, verantwoordelijkheid en broederschap — waarden waar socialisten traditioneel sterk aan hechten. Het is volgens hem een karikatuur dat socialisten de gelijkheid boven de vrijheid zouden stellen. Redenerend vanuit het gelijkwaardigheidsbeginsel, hanteren zij een vrijheidsconcept 'dat niet wezenlijk verschilt van het liberale ideaal.' Waar so-

De Jonge Bos interpreteert de erfenis van het personalistisch socialisme veel individualistischer dan Banning zou hebben toegestaan, en sluit zo aan bij het meer zakelijke en vrijzinnige personalisme van De Kadt

cialisten en liberalen dus niet verschillen in hun waardering van het vrijheidsbeginsel, daar gaan zij uiteen zodra het gaat om de *verdeling* van die vrijheid. De positieve waardering van gemeenschapsvorming (die socialisten op hun beurt delen met christen-democraten) houdt immers solidariteit in: 'De keuze voor vrijheid... impliceert een herverdeling van kennis, inkomen en macht die slechts gedragen kan worden door de wil "zwakke broeders" niet aan hun lot over te laten: broederschap.' Socialisme wordt hier dus nadrukkelijk opgevat als een radicalisering van het liberalisme. Het zijn emancipatiebewegingen die teruggaan op hetzelfde vrijheidsideaal, waarbij het socialisme altijd meer aandacht heeft gehad voor de materiële voorwaarden die aan deze individuele ontplooiing ten grondslag lagen.

Bos bespreekt ook het personalisme van Banning, dat weliswaar veel nadruk legde op de ontplooiing van het individu, maar die ontplooiing altijd beschouwde in het kader van en gericht op de gemeenschap. Men proeft hier een zekere af-

standelijkheid, die zich ironischerwijze juist daar manifesteert waar Bos een ‘geliberaliseerde’ Banning in bescherming neemt tegen inlijving door CDA-gemeenschapsdenkers (in casu door Arie Oostlander, toenmalig directeur van het wetenschappelijk bureau). Het is volgens Bos, die hier Banning denkt te parafraseren, immers de taak van de overheid om ervoor te zorgen ‘dat een individu zich, naar wens, in gemeenschap met anderen kan ontplooiën.’ Maar dat is iets anders dan ‘een situatie te creëren waarin een individu “gedwongen” wordt de gemeenschap op te zoeken.’ Een keuze voor individualisering is dan ook ‘geen keuze tegen gemeenschappelijke verbanden, maar een keuze vóór die verbanden voor zover de betreffende keuze voortkomt uit de vrije wil van de betrokkenen.’

Ook wanneer hij wijst op Bannings ethische bevoegenheid proef ik een zekere distantie, ofschoon Bos terecht het liberale karakter van Bannings doorbraaksocialisme benadrukt, waarin de levensbeschouwing wel een bron van inspiratie, maar geen bron van gezag kan zijn in de politiek. Wél zet hij zich scherp af tegen een brochure van de Woodbrookers waarin men zich druk maakt over het ‘krampachtig anti-moralisme’ van de op dat moment gevoerde individualiseringsdiscussie binnen de PvdA, die een overdreven nadruk zou leggen op individuele ontplooiing, en ‘waarden en normen’, ‘gemeenschap’ en ‘verantwoordelijkheid’ onderbelicht zou laten. De staat mag zich niet als een zedenmeester gedragen. Als schrikwekkend voorbeeld noemt Bos hier de weigering van toenmalig CDA-minister Brinkman om de P.C. Hooftprijs uit te reiken aan Hugo Brandt Corstius — een affaire die in veel opzichten doet denken aan Balkenende’s recente uiting van ongenoegen over de satire op het koningshuis.

Vervolgens werkt Bos het centrale begrip ‘gelijkwaardigheid’ verder uit, dat volgens hem ‘gelijk respect voor individuele ontplooiingsvormen’ vereist, en een terughoudende overheid die deze veelheid van ontplooiingsvormen beschermt. Hij kiest tegen Rawls (en vóór de Canadese filosoof Pettit) omdat het neutralistische

uitgangspunt van de eerste per saldo teveel bescherming biedt aan de sterken in de samenleving. Tegelijkertijd benadrukt hij dat het gelijkheidsbeginsel voor socialisten steeds ondergeschikt is aan en afgeleid van de keuze voor vrijheid. Daarom ook bekritiseert hij (in het spoor van Bart Tromp) het beginselprogramma van 1977, omdat het de gelijkheid positioneert als het centrale beginsel van het democratisch socialisme. Maar een andere opvallende zinsnede in

Het lijkt erop dat het Uyliaanse herverdelingsperspectief Bos’ ervaring als Shell-manager helaas niet heeft overleefd

hetzelfde programma kan wél zijn sympathie wegdragen: ‘Het democratisch socialisme stelt zich een zodanige herverdeling van kennis, arbeid, inkomen en macht ten doel dat alle mensen in staat zijn zich zelfstandig te ontwikkelen en in vrijheid te ontplooiën.’

Zijn slotargument is dat vrijheid en gelijkheid ‘geen concurrerende begrippen van dezelfde orde’ zijn. Gelijkheid dient altijd te worden gekoppeld aan een ander, hoger ideaal. Hier beroept hij zich op Lolle Nauta (die ‘door velen werd gezien als de “kwade genius” achter de nadruk op gelijkheid in het beginselprogramma’) wanneer deze in een latere discussie verduidelijkt dat het streven naar gelijkheid ‘geen doel op zich zelf is, maar in dienst staat van de vergroting van de menselijke vrijheid.’ Vrijheid moet dan ook ondubbelzinnig als het hoogste ideaal, ‘het doel van de strijd’, beschouwd worden. Het gelijkheidsbegrip krijgt pas betekenis wanneer de vraag moet worden beantwoord ‘hoe de vrijheid van de één tegen de vrijheid van de ander dient te worden afgewogen.’ Onze vrijheid mag immers worden beperkt als de vrijheidskansen van minderbedeelden daardoor worden vermeerderd. Dit vraagt om een herverdeling (die ‘af en toe uiterst pijnlijk’ kan zijn) van de *haves*

naar de *have-nots*, ‘waarbij eerstgenoemden vrijheden dienen af te staan ter vergroting van de vrijheid van laatstgenoemden.’

KIEZEN VOOR VRIJHEID!

Het is niet mijn bedoeling om Wouter Bos op grond van dit stuk uit te roepen tot een groot intellectueel (hoewel het wel degelijk eigenzinnig denktalent verraaft, zoals ook de jury van de Banningprijs opmerkte), of om dit stuk uit 1989 te lezen als een onomstotelijk bewijs van zijn ‘wezenlijke’ identiteit en roeping als sociaal-liberaal. Met enig kunst- en vliegwerk zou het ook kunnen worden gereconstrueerd als een CDA-achtig pleidooi voor (letterlijk citaat) ‘een aan gemeenschap en verantwoordelijkheidsbesef appellerende waarde als solidariteit.’ Bos benadrukt bij de organisatie van die solidariteit zowel de rol van de staat als die van het maatschappelijk middenveld. De angst dat dit middenveld oude vormen en gedachten levend zou houden is volgens hem niet terecht. De politiek is immers maar één instrument om deze idealen te verwezenlijken. Hij gebruikt hier voetbaltermen: de politieke partij staat in de spits maar weet zich ondersteund door een krachtig middenveld. Dat werd vroeger bezet door de Rode Familie, maar kent tegenwoordig een sterk wisselende bezetting. ‘Een aanvallend middenveld dat met andere middelen dan wet en regel dezelfde strijd voor recht en vrijheid voert. Op de weg naar vrijheid zijn we immers niet van één voertuig afhankelijk.’

Die slotzinnen zijn wat moeilijk te duiden, behalve dat het vrijheidsbegrip er opnieuw de boventoon in voert, inclusief een bewuste verwijzing naar de titel van het bekende PvdA-rapport *De weg naar vrijheid* uit 1951. Zou Bos met terugwerkende kracht het olieconcern Shell als één van die voertuigen willen aanmerken? Doelt hij hier misschien op wat in het midden van de jaren negentig de ‘verplaatsing van de politiek’ ging heten? Zouden het de media kunnen zijn, die immers méér dan de vakbeweging in de tegenwoordige dramademocratie als een ‘aanvallend middenveld’ functioneren? Of is de voetbalmetaf-

oor met hem op de loop gegaan? Hoe het ook zij, de conclusie moet luiden dat de jonge Bos de erfenis van het personalistisch socialisme veel individualistischer interpreteert dan Banning zou hebben toegestaan, en in dit opzicht wel degelijk aansluit bij het meer zakelijke en vrijzinnige personalisme van De Kadt. Zijn stuk bepleit per saldo een meer liberale vorm van socialisme, waarin ‘gelijke vrijheid’ en ‘gelijk respect voor individuele ontplooiing’ de meest centrale waarden vormen.

Femke Halsema’s profilering van GroenLinks als een links-liberale partij geeft de richting aan

Het moet inmiddels duidelijk zijn dat de kritiek die Bos niet lang geleden uitoefende op het klassieke gelijkheidsideaal niet zomaar uit de lucht komt vallen, en niet kan worden afgedaan (zoals bijvoorbeeld Bart Tromp deed) als het zoveelste jammerlijke symptoom van het ideologische geheugenverlies van de PvdA. Zijn pleidooi voor gelijkwaardigheid staat wel degelijk in een respectabele traditie. Opvallend is wel dat zijn stuk uit 1989 de gelijkheidsgedachte weliswaar ondergeschikt maakt aan de vrijheidsgedachte, maar deze niettemin beschouwt als een onmisbaar complement ervan. Net als De Kadt lijkt hij er van uit te gaan dat er heel wat ouderwets socialisme nodig is om het individualisme voor iedereen te kunnen waarmaken. Zó onmisbaar is die kansengelijkheid zelfs dat zij wordt vertaald in een sterk solidariteitsbesef dat niet terugschrikt voor een ‘af en toe pijnlijke’ herverdeling van vrijheidskansen van de *haves* naar de *have-nots*. Het lijkt er echter op dat dit Uyliaanse herverdelingsperspectief Bos’ ervaring als Shell-manager helaas niet heeft overleefd.

De PvdA staat al met al voor een duidelijke keuze. Er zal een nieuw evenwicht moeten worden gevonden tussen de twee richtingen die haar denken en handelen van meet af aan hebben bepaald. Een nieuw compromis tussen de vrijheidsgedachte en de gelijkheidsgedachte en tus-

sen het communitarisme en het individualisme, waarbij het sociaal-liberalisme in mijn ogen een prominentere plaats zou moeten krijgen dan het in de geschiedenis van de sociaal-democratie tot nu toe heeft gehad. Dat betekent in ieder geval een historische accentverschuiving ten opzichte van de beginselprogramma's van 1949 en 1959, waarin deze verzoening nog sterk werd gedomineerd door het ethische gemeenschapsdenken van Banning. De keuze voor een meer vrijheidslievend en vrijzinnig socialisme, zoals De Kadt dit indertijd voor ogen stond, dicteert in ieder geval een grotere afstand tot het moralisme, de poldermentaliteit, en het 'de boel bij elkaar houden'-denken, zowel binnen als buiten de PvdA.

Die meer zakelijke opvatting van solidariteit leidt niet tot een knieval voor het kapitalisme. Zij reanimeert de visie van Den Uyl op een rechtvaardiger verdeling van kennis, inkomen en macht. Dit is de uitdaging die Bos ook aan zichzelf kan stellen. Een scherpere keuze voor de prikkelende Kadtiaanse combinatie van individualisme en herverdeling, en tegen het nutsliberalisme en het communitarisme, biedt uitzicht op een nieuw politiek profiel en een nieuw politiek verhaal dat niet alleen aantrekkelijk is voor

de PvdA, maar voor een bredere progressieve combinatie. Femke Halsema's profilering van GroenLinks als een links-liberale partij geeft hier de richting aan. Maar ook de sociaal-liberalen van D66 zouden zich hierin kunnen herkennen, evenals paarse vvd'ers zoals Rutte en Schulz van Haagen, die onlangs nog pleitten voor een meer sociale *rebranding* van hun partij.

'Ik weet dondersgoed wat ik wil', zei Bos bij de presentatie van het concept-beginselprogramma. Hij suggereerde dat hij een aantal meer radicale keuzes 'allang had klaarliggen', eventueel om de volgende leiderschapsverkiezingen met een persoonlijk programma in te gaan. Wat wil Wouter dus écht? Wil hij alle regeer-opties openhouden, inclusief die met het CDA? Wil hij per se het midden houden en het juiste evenwicht bewaren? Hoe stevig wil hij het debat over sociale ongelijkheid en de inkomensverdeling ingaan, voorbij de vage formuleringen van zijn eigen concept-program? Is de strijd tegen de verarming voor hem inderdaad veel belangrijker dan die tegen de (exhibitionistische) verrijking? Kiezen voor vrijheid (voor allen): het is inderdaad hoog tijd om dat eens wat radicaler te gaan doen.